

ОЦІННІ ДІЇ У СТРУКТУРІ МОРАЛЬНОЇ САМООЦІНКИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

У статті аналізується проблема становлення моральної самооцінки молодших школярів. Показано, що молодший шкільний вік – сенситивний період для становлення моральної самооцінки. В емпіричному дослідженні виявлено самооцінювальні дії у сфері моралі та їхні особливості, доведена необхідність спеціальних розвивальних (психокорекційних) впливів, що дадуть змогу молодшому школяреві адекватно морально оцінювати себе та інших, а отже, і сформувати високий рівень домагань у сфері моралі.

Ключові слова: моральна самооцінка, самооцінювальні дії, моральність, психокорекція, молодший школяр.

The article analyses the problem of the formation of the moral self-esteem of elementary school students. It is shown that the primary school age – sensitive period for the formation of the moral self. In an empirical study identified self-assessment activities in the sphere of morals and their features, proven special educational need (psychocorrection) impacts, allowing pupils adequately morally assess themselves and others, and hence to generate a high level of claims in the sphere of morals.

Keywords: moral self-appraisal, itevaluation actions, morality, psychocorrection, junior schoolchild.

Духовне, моральне та соціальне відродження українського суспільства передбачає зростання ролі моралі в регуляції суспільних відносин та особистісних стосунків у всіх сферах життя. Саме тому проблема становлення моральної самооцінки молодших школярів набула сьогодні особливого значення у зв'язку із відродженням у житті суспільства духовно-моральних норм міжособистісної взаємодії.

Як показують психологічні дослідження [1–4], молодший шкільний вік – сенситивний період для становлення морально-духовної культури, бо саме тут закладається підґрунтя для моральної свідомості та самосвідомості, моральних переконань та ряду інших необхідних передумов наступного морального розвитку – підлітка, юнака та дорослої людини. Різноманітні переживання, що виникають у дитини в численних моральних колізіях, взаємодіючи між собою, створюють своєрідне емоційне світосприймання. Унаслідок систематичних повторень закладається емоційний фундамент духовного буття дитячої особистості, який є важливою спонукою всіх проявів її активності. Розвиток моральності – це процес позитивних змін у: а) моральній свідомості; б) розумовій; в) емоційній; г) спонукальній; д) діяльнісно-вольовій; е) у естетичному світосприйнятті. Результатом його є досягнення вищого рівня сформованості, цілісності й гармонійності особистості та її поведінки.

У науковому плані вивчення вікових особливостей моральної самооцінки в молодших школярів є важливими з кількох причин. По-перше, як показав аналіз теоретико-експериментальних досліджень [1; 3; 7], ця проблема є маловивченою (більшість науковців досліджували це питання опосередковано в контексті вивчення інших проблем); по-друге, у нашому дослідженні брали участь діти 1–4 класів, що дало змогу виявити вікову динаміку становлення моральної самооцінки протягом усього вікового етапу молодшого школяра.

Моральну самооцінку ми визначаємо як результат і процес оцінювання особистості себе як суб'єкта моральності (моральні аспекти поведінки, діяльності та спілкування, моральні якості, моральні звички, ставлення та позиції,

цінності, вибори дій і вчинків на користь іншого) на основі засвоєних моральних норм, ідеалів і, у результаті, моральної ідентифікації та самоідентифікації з образом позитивних чи негативних морально-оцінних еталонів (яким би я не хотів бути), незалежно від умов, ситуацій. Вона є результатом функціонування актуальної моральної свідомості й самосвідомості та характеризується: 1) предметом морального самооцінювання (вчинки, ставлення, позиції, цінності, вибори тощо); 2) реалістичністю – нереалістичністю, адекватністю як мірою критичності, відповідністю поведінки моральним ідеалам і нормам; 3) стійкістю – нестійкістю; 4) автономністю – неавтономністю; 5) висотою; 6) функціональною дієвістю. У ній вичленовуються: 1) когнітивна; 2) емоційно-мотиваційна; 3) поведінково-вольова; 4) морально-духовна складові.

Функціонально-моральна самооцінка опосередковує ставлення дитини до самої себе, інтегрує досвід її діяльності, спілкування та взаємодії з іншими людьми. Це важлива моральна інстанція, яка дозволяє регулювати власну поведінку та діяльність з погляду нормативно-моральних критеріїв, у співвідношенні з морально-соціальними нормами.

Предметом нашого дослідження була моральна самооцінка молодших школярів, а його *завданням* стало виявити емпіричним шляхом склад та особливості володіння досліджуваними самооцінювальними діями. У дослідженні використовувалися такі *емпіричні методи*: включене спостереження, бесіди з молодшими школярами, батьками та педагогами, проєктивні методики «Кульки», «Промінчики», «Будинок», «Чарівний магазин», «Сходинок», модифікована експрес-діагностика моральної емпатії (І.Юсупов), «Соціометрія».

У процесі дослідження встановлено, що моральне самооцінювання й оцінювання моральних якостей учнів 1–2 класів вирізняють такі особливості, як ситуативність, суб'єктивність, неадекватність, відсутність рефлексії під час вибору критеріїв. Учні 3–4 класів, оцінюючи вчинки, ставлення, позиції, проявляють достатньо високий рівень критичності. Вони категоричніші у своїх самооцінках, упевненіші в них, характеризуючи себе, вони проявляють тенденцію до оцінювання як позитивних, так і негативних своїх моральних якостей. З одного боку, це пов'язано з розвитком мислительних операцій – аналізу, порівняння, синтезу, які утворюють раціональну основу моральної самооцінки, а з іншого, – постійне перебування в ситуації соціальної взаємодії, яка супроводжується самооцінювальною діяльністю, сприяє формуванню власних критеріїв морального самооцінювання. Саме завдяки засвоєнню цих критеріїв дитина може оцінити не лише свої сильні сторони, але й негативні прояви, зіставляючи Я-моральне реальне та Я-моральне ідеальне.

Психологічною основою адекватної моральної самооцінки є сформованість у молодших школярів самооцінювальних дій. Моральний мотив переростає в моральну звичку: «Я хочу і буду морально діяти, постійно адекватно самооцінювати». Бо якщо дитина хоче морально діяти, виходить вона звітує для себе, чого вона так діє, а отже, актуалізує моральне самооцінювання. Як вважає Д.Й.Фельдштейн, потреба в самооцінці виникає з «...моральної потреби проаналізувати свої гідності та недоліки, прагнення зрозуміти, що у власних

вчинках і цілях є правильним та неправильним, чого слід уникати, а до чого прагнути» [8, с.297].

З раннього віку з різних джерел, стихійно й цілеспрямовано, пам'ять дитини збагачується знаннями про вчинки людей, які оточують. Зокрема, вона чує відгуки дорослих і ровесників про добру й погану поведінку. Діти вміють морально ідентифікувати себе, рефлексувати, співпереживати, співчувати, вирізнити стереотипи, якими самооцінювальними діями користуються, простежується дієвість, критичність і широта змісту самооцінювання. Але ці всі знання й уявлення діти не завжди можуть співвіднести зі своєю особистістю, застосувати до своїх вчинків, оскільки немає прямого зв'язку між знаннями й поведінкою. Установлено, що існує суперечність між моральною самооцінкою і реальною поведінкою, бо моральна особистість не та, яка лише висловлює співчуття, а та, яка морально діє.

На основі теоретичного аналізу й емпіричного дослідження ми виявили такі самооцінювальні дії моральної самооцінки: 1) порівнює моральні аспекти власної поведінки з героями кінофільмів, мультфільмів і казковими персонажами; 2) порівнює аспекти своєї моральної поведінки з поведінкою своїх ровесників; 3) порівнює свою моральну поведінку з вимогами дорослого (педагога, батьків); 4) порівнює свою моральну поведінку з іншими на емоційно-ціннісній основі; 5) порівнює свою моральну поведінку із засвоєною моральною нормою; 6) порівнює моральні аспекти актуальної поведінки з поведінкою в минулому; 7) порівнює моральні аспекти актуальної поведінки з рівнем домагань у сфері моралі (ідеалом).

На основі емпіричного матеріалу ми виявили загальну та вікову динаміку в оволодінні ними самооцінювальними діями. Найчастіше діти (52,1%) порівнюють моральні аспекти своєї поведінки з поведінкою героїв кінофільмів та мультфільмів (1 клас – 45,0%, 2 клас – 52,2%, 3 клас – 54,0%, 4 клас – 57,0%). Це можна пояснити тим, що казки стимулюють переживання дитиною великої радості, вони впливають на її внутрішнє життя. Чарівна казка відкриває моральний світ перед дитиною про подвиг, про вміння допомогти іншим, уміння протистояти злу. У ній розповідається про перемогу добра над злом. Так само й перегляд відповідних кінофільмів і мультфільмів впливає на моральну самооцінку молодших школярів. Вони демонструють відповідні стереотипи моральної інформації та поведінки героїв. Однак зауважимо, що така орієнтація не є однозначно позитивною, бо не всі кінофільми та мультфільми, які переглядають молодші школярі, мають моральний зміст. Ми погоджуємося з думкою О.Квашук [5], що сучасні фільми зі сценами насильства посилюють агресивний стан школяра, що виявляється в щоденних сутичках між учнями в школі, зокрема, сварках, вербальній агресії, негативних емоціях стосовно однокласників, учителів тощо.

Значно рідше молодші школярі (21,3%) використовують таку оцінювальну дію, як порівняння своєї моральної поведінки з поведінкою своїх ровесників. Так, її використовують 23,0% першокласників («Я поступаю правильніше, ніж Петрик, тому що Петрик нечемний», «Наталя не ділиться яблуком, а я завжди ділюсь», «Я поступаю як Каріна, але вчителька тільки мене сварить»); 21,4%

другокласників («Я добріший, бо сказала вчителька», «Я милосердніша, а Галя інколи буває», «Я справедливіший, а Михайлик постійно дурить»); 21,2% третьокласників («Я поступаю чесно, а Галя обманює», «Я добріший, а Роман ні», «Я співчутливий, а Володя неспівчутливий»); 19,8% четвертокласників («Я буваю часом добрий, а часом ні, а Роман злий, постійно б'ється», «Я буваю часом милосердний, а часом ні, а Івасик зовсім немилосердний», «Я завжди справедливий, особливо, коли у нас спортивні змагання, а Роман постійно хитрує»). Ця тенденція зниження результатів свідчить про неактуальність з віком моральних норм, цінностей у житті молодших школярів. Навпаки, вони часто орієнтуються на зовнішні ознаки поведінки ровесника: «Гарно одягається», «Має круті машинки».

Ще рідше (9,5%) молодших школярів порівнюють моральність своєї поведінки з вимогами дорослого (педагога, батьків). Так, тільки 10,0% першокласників («Я стараюсь бути чемним, щоб отримати сонечко від вчительки», «Я добре поступаю, бо мені мама пообіцяла, якщо я буду слухняна, поїду на море», «У мене тато дуже строгий, Я мушу бути чемний, бо вчителька все розкаже моєму татові»); 9,4% другокласників («Мама мене гуляти не пускає, якщо я неслухняна», «Я стараюсь бути чемною, бо вчителька поставить мені погану оцінку», «Мама пообіцяла, що купить мені планшет, якщо я буду добре поводитись»); 9,4% третьокласників («Я повинен бути слухняним, як Юра, бо мені мама не дозволить грати у комп'ютерні ігри», «Вчителька дивиться на мене грізно, якщо Я не слухаюсь», «Мама не дозволить дивитися мультфільми, якщо Я буду нечемний»); 9,2% четвертокласників («Я поступаю так, бо так нас вчили», «Нас вчили поводитись культурно, і Я так роблю», «Тато мені пообіцяв, що купить велосипед, тому Я не порушую поведінку»).

Дуже рідко (7,9%) молодші школярі використовують таку дію, як порівняння на емоційно-ціннісній основі моральності своєї особистості з моральністю іншого. Це, зокрема, 8,7% першокласників («Я добра, як Божена, бо любимо маленьких котиків», «Я милосердний, як Роман, бо ми не стріляємо у горобців», «Я співчутлива як Наталя, ми годуємо бідненьких голубів»); 7,6% другокласників («Я милосердна, бо даю горобцям їсти, а Ростик ні, бо він стріляє у горобців», «Галя не має серця, ганяє котів, лякає їх, а Я так не роблю», «Я добра так, як Софійка, бо ми доглядаємо хом'ячка»); 7,4% третьокласників («Я милосердний, бо я дав місце старенькій бабусі, а Каріна немилосердна, вона нібито не помітила стареньку бабусю», «Я милосердна, бо Я колись перевела через дорогу сліпого дідуся, а Галя зробила так нібито мене не знає», «Я часом співчуваю своїм друзям, коли вони отримують поразку на змаганнях, а Ростик все одно»); 7,7% четвертокласників («Я співчутливий і тому всім допомагаю, а Михась хуліган, всіх б'є», «Я переживаю, коли бачу хворих людей, а Роман сміється з них», «Я милосердна до всіх, а Галя тільки до своєї Соломійки»).

Незначна кількість (4,9%) дітей використовують таку оцінку дій порівняння своєї моральної поведінки із засвоєною моральною нормою. Зокрема, володіють цією дією 6,7% першокласників («Я уже вмю поділитися», «Я слухняніший», «Я уже дружелюбна»); 4,6% другокласників («Я вже не скупий, я щи-

рий, на уроці нас вчила вчителька, що треба бути щирим», «Я милосердний уже, я доглядаю Чарліка», «Я чесний уже, я не дурю, хоча іноді буває, що дурю»); 4,3% третьокласників («Я тепер стараюся робити добрі справи. Якщо хтось ображає дівчат, я заступаюся за них. Мене навіть хвалить вчителька за це», «Я стараюся поступати уже як підказує моя совість, так як нас вчили», «Я уже дружу зі всіма, моя мама говорила, що треба бути доброю зі всіма»); 4,0% четвертокласників («Я зрозумів, що не можна стріляти у горобців, як робить це Роман, бо вони теж живі істоти», «Я справедливо ставлюсь до своїх друзів і чесно», «Я став добріший, співчутливіший після читання оповідання «Харитя»).

Тільки окремі молодші школярі (2,6%) порівнюють моральні аспекти актуальної поведінки з власною поведінкою в минулому. Зокрема, використовують таку дію 4,2% першокласників («Я слухняніший тепер, ніж був», «Я чемніша стала», «Я добріший, розумію, що мама мені не може купити те, що я хочу, бо дороге»); 3,0% другокласників («Я завжди добра дитина», «Я завжди чесний», «Я завжди справедливий»); 2,2% третьокласників («Я один раз був неслухняний, а так я завжди чемний», «Я не пам'ятаю, я ніби завжди добрий»); 1,15% (дівчата) четвертокласників («Я не пам'ятаю» (хлопці), а дівчата «Я стараюся бути щирою, справедливою», «Мама каже, що я завжди була доброю дитиною»).

Аналіз дозволив виявити, що молодші школярі з адекватною моральною самооцінкою володіють такими самооцінювальними діями: 1) порівнюють свою моральну поведінку із засвоєною моральною нормою; 2) порівнюють моральні аспекти актуальної поведінки з поведінкою в минулому; 3) порівнюють моральні аспекти актуальної поведінки з рівнем домагань у сфері моралі (ідеалом); 4) порівнюють свою моральну поведінку з іншими на емоційно-ціннісній основі. Досліджувані з неадекватною моральною самооцінкою найчастіше володіють лише однією самооцінювальною дією – порівняння своєї моральної поведінки з поведінкою своїх ровесників. Окремі досліджувані з неадекватною моральною самооцінкою зовсім не володіють самооцінювальними діями. Зауважимо, що дію порівняння своєї моральної поведінки з героями кінофільмів, мультфільмів та казковими персонажами й порівняння своєї моральної поведінки з вимогами дорослого (педагога, батьків) цими діями володіють молодші школярі як з адекватною моральною самооцінкою, так і неадекватною моральною самооцінкою.

Результати дослідження засвідчують, що 15,8% – 1 класу, 15,1% – 2 класу, 14,9% – 3 класу, 13,2% – 4 класу володіють 5–7 діями. Щодо статевих відмінностей, то дівчатка частіше (1 кл. – 8,5%; 2 кл. – 8,0%; 3 кл. – 7,8%; 4 кл. – 6,9%), ніж хлопчики (1 кл. – 7,3%; 2 кл. – 7,1%; 3 кл. – 7,1%; 4 кл. – 6,3%), володіють 5–7 діями. 48,2% – 1 класу, 45,3% – 2 класу, 43,5% – 3 класу, 46,4% – 4 класу володіють 3–4 самооцінними діями, причому серед них більше дівчаток (1 кл. – 25,1%; 2 кл. – 23,9%; 3 кл. – 22,4%; 4 кл. – 24,1%), ніж хлопчиків (1 кл. – 23,1%; 2 кл. – 21,4%; 3 кл. – 21,1%; 4 кл. – 22,3%). 1–2 самооцінювальними діями володіють 33,0% – 1 класу, 34,5% – 2 класу, 35,6% – 3 класу, 38,7% – 4 класу.

Висновки. Молодші школярі недостатньо володіють оцінними діями як операційною основою моральної самооцінки. Як показують наведені дані експериментального дослідження, значна частина молодших школярів не володіють оцінними діями, що спричиняє неадекватну моральну самооцінку. Надалі така ситуація може стати серйозною перешкодою у формуванні повноцінної моральної особистості. Тому школярам необхідні спеціальні розвивальні (психокорекційні) впливи, що дадуть змогу адекватно морально оцінювати себе та інших, а отже, і сформуванню високого рівня домагань у сфері моралі. Це означає, що однією умовою становлення адекватної моральної самооцінки є робота з розвитку самооцінювальних дій. Використання оцінних дій моральної самооцінки дітей має фундаментальне практичне значення – приводить до становлення адекватної та високої моральної самооцінки.

1. Бех І. Д. Виховання особистості : навч.-метод. посіб. / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2003. – 848 с.
2. Божович Л. И. Избранные психологические труды: проблемы формирования личности / Л. И. Божович / под ред. Д. И. Фельдштейна. – М. : Междунар. пед. акад., 1995. – 212 с.
3. Боришевський М. Дорога до себе: від основ суб'єктивності до вершин духовності : [монографія] / Мирослав Боришевський. – К. : Академвидав, 2010. – 416 с. – (Серія «Монограф»).
4. Захарова А. В. Как формировать самооценку школьника / А. В. Захарова, М. Е. Боцманова // Начальная школа. – 1992. – № 3. – С. 58–65.
5. Квашук О. В. Психологічні чинники впливу телебачення на становлення моральної свідомості молодших школярів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / О. В. Квашук. – 2008. – 20 с.
6. Павелків Р. В. Особливості схильності молодших школярів до регуляції своєї поведінки / Р. В. Павелків // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2002. – Т. IV, Ч. 4. – С. 200–208.
7. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки : [монографія] / М. В. Савчин. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. – 280 с.
8. Фельдштейн Д. И. Проблемы возрастной и педагогической психологии / Д. И. Фельдштейн. – М. : Междунар. пед. акад., 1995. – 368 с.
9. Цукерман Г. А. О детской самостоятельности / Г. А. Цукерман, Н. В. Елизарова // Вопросы психологии. – 1990. – № 6. – С. 37–44.

УДК 159.9.072 (049.3):159.922.73–053.6

Андрій Зимянський

ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ РЕЗУЛЬТАТІВ ФОРМУВАЛЬНОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ ДОСЛІДЖЕННЯ МОРАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

У статті проаналізовано результати формувального експерименту та з'ясовано ефективність експериментального впливу на процес цілеспрямованого розвитку в підлітків моральної самосвідомості. Виявлено, що реалізована нами програма призвела до зміни моральної позиції підлітків і визначила динаміку розвитку показників складових їхньої моральної самосвідомості: осмислення моральних понять, моральна рефлексія, інтроспекція, почуття відповідальності, емпатія, самоконтроль.